

*Шкута О. О.,**доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри професійних та спеціальних дисциплін
Херсонського факультету
Одеського державного університету внутрішніх справ*

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Анотація. У статті розглянуто проблемні питання тлумачення поняття «криміналістична характеристика кримінального правопорушення» та його структури.

Автор проаналізував наукові підходи до визначення криміналістичної характеристики злочину в криміналістиці минулого та сучасні наукові розробки поняття криміналістичної характеристики кримінального правопорушення.

У статті розглянуто думки науковців щодо елементів криміналістичної характеристики кримінального правопорушення та побудови її структури. Вказано на розбіжності у визначенні поняття «криміналістична характеристика кримінального правопорушення» та відсутність єдиного усталеного терміна.

Розкрито місце і значення криміналістичної характеристики кримінального правопорушення в методиці розслідування окремих видів кримінальних правопорушень.

Досліджено елементи, відомості про які частіше за інші трапляються в працях криміналістів: механізм слідоутворення; предмет кримінально-протиправного посягання та умови його охорони; способи підготовки, скоєння і приховування кримінального правопорушення; особа ймовірного правопорушника; ймовірні мотиви і цілі; обставини скоєння кримінального правопорушення; особа ймовірної жертви; типові сліди кримінального правопорушення та ймовірні місця їх знаходження; знаряддя і засоби скоєння кримінального правопорушення.

Визначено, що перелічені елементи не можуть розглядатися як єдина та незмінна система для всіх видів кримінальних правопорушень.

Автор дійшов висновку, що криміналістична характеристика кримінального правопорушення є важливою науковою криміналістичною категорією, яка посідає чільне місце у сучасній криміналістиці. Це абстрактне наукове поняття має для слідчого лише орієнтовне значення і включає характеристику вихідної інформації, систему даних про спосіб вчинення та приховування кримінального правопорушення, типові наслідки його вчинення, особу ймовірного правопорушника та ймовірні мотив і мету кримінального правопорушення, особу ймовірної жертви кримінального правопорушення та деякі обставини вчинення кримінального правопорушення (місце, час, обстановка).

Доведено, що немає підстав для включення в криміналістичну характеристику кримінального правопорушення опису носіїв типової початкової інформації про кримінальне правопорушення.

Ключові слова: криміналістична характеристика, криміналістична методика, кримінальне правопорушення, досудове розслідування.

Постановка проблеми та її актуальність. Криміналістична характеристика кримінального правопорушення є одним із найважливіших елементів криміналістичної методики. З набранням чинності з 01 січня 2020 року змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України в актуальному законодавстві з'явилося поняття «кримінальне правопорушення», а злочин став його різновидом поряд з кримінальним проступком. Зважаючи на короткий строк від набрання чинності змін та базуючись на твердженні, що чинне поняття «кримінальне правопорушення» є тотожним поняттю «злочин» у редакції до 01 січня 2020 року, вважаємо за доцільне враховувати наукові розробки щодо криміналістичної характеристики злочину, які були опубліковані до зазначеного часу настання змін.

Індивідуальні особливості окремих категорій кримінальних правопорушень характеризуються обстановкою, механізмом та способом вчинення та приховування кримінальних правопорушень, особою правопорушника та потерпілого. Зазначені особливості корелюють та не є відокремлено автономними. Вони мають значення для виявлення кримінального правопорушення, його досудового розслідування у формі дізнання або слідства.

Криміналістична характеристика кримінального правопорушення під час досудового розслідування використовується як інструмент для висунення слідчих версій та формування переліку обставин, які необхідно встановити.

Криміналістичній характеристиці злочину присвячена значна кількість праць, проте залишається чимало дискусійних питань, основним з яких є відсутність однозначного визначення поняття як криміналістичної характеристики злочину, так і криміналістичної характеристики кримінального правопорушення.

Аналіз досліджень і публікацій. З моменту введення криміналістичної характеристики в понятійний апарат криміналістики ця наукова категорія стала предметом дослідження Р.С. Белкіна, І.О. Возгріна, В.К. Гавло, В.О. Коновалової, В.О. Образцова, М.О. Селіванова, М.П. Яблокова тощо. Проте залишається велика кількість дискусійних питань, зокрема наявність суттєвих відмінностей у дефініції поняття «криміналістична характеристика злочину» і, як наслідок, відсутність єдиного усталеного терміна для криміналістичної характеристики кримінального правопорушення.

Виклад основного матеріалу. Криміналістична характеристика як наукова категорія була введена в науковий оборот

у криміналістиці у 60–70-х роках минулого століття. Наукова праця Ганса Гросса «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» містила розділ, присвячений відомостям про криміналістично значущі особливості злочинних прийомів, які застосовувались різними категоріями злочинців. Зазначена наукова розробка стала передумовою появи терміна «криміналістична характеристика». На думку Г. Гросса, такі «відомості будуть корисні слідчому в отриманні чіткішого уявлення про злочин, що розслідується, а також під час визначення напрямку розслідування» [1, с. 352].

Подальшого розвитку думки Г. Гросса набули у працях І.М. Якімова, С.А. Голунського і Б.М. Шавера. Останні, описуючи розслідувані діяння, виділяли специфічні криміналістичні риси, притаманні способу та обстановці вчинених злочинів. Зазначені наукові доробки надихнули інших криміналістів проводити дослідження криміналістично значимих ознак кожного з елементів злочинної діяльності різних видів саме у такому напрямі.

З накопиченням відомостей такого роду поступово виникло уявлення про ознаки різних видів злочинів. Вперше для узагальнення таких відомостей в єдиний термін Л.А. Сергєєвим введено поняття «криміналістична характеристика злочину». Він тлумачить її як сукупність взаємопов'язаних чинників, що характеризують особливості способів скоєння і слідів відповідних видів злочинів, об'єкта посягань, обставин, які характеризують суб'єктів злочинів та їх злочинні зв'язки, місце, час, обстановку й умови скоєння злочинів. Учений зазначає, що криміналістична характеристика злочину є елементом методики розслідування злочинів. Зазначене поняття також використовував О.Н. Колесниченко [2, с. 10].

Незважаючи на розбіжності у поглядах учених-криміналістів на криміналістичну характеристику, наукове співтовариство ще наприкінці минулого століття дійшло згоди щодо необхідності її існування як наукової категорії. Актуальними були також її розробка та вдосконалення як основи побудови й формування ефективних методик розслідування окремих видів злочинів. Так, В.О. Галанов обґрунтував створення оптимальних методик розслідування, базуючись на криміналістичній характеристиці окремих груп злочинів. Учений пояснював, що в основі криміналістичних характеристик лежить ідея виявлення закономірностей, властивих окремим видам злочинної діяльності, і тільки їх ретельний аналіз створює необхідні умови для розробки ефективних рекомендацій з розслідування злочинів [3, с. 16–17].

Водночас окремі вчені, серед яких варто згадати Р.С. Белкіна, І.Є. Биховського, А.В. Дулова, побоювались перебільшити роль криміналістичної характеристики злочину в криміналістиці. Вони вважали її категорією інтегральною: «криміналістична характеристика злочину найбільшою мірою відповідатиме своєму призначенню, якщо вона постане як комплекс відомостей про те, що являє собою окрема група злочинів з позиції науки кримінального права, кримінології та криміналістики».

Полемізуючи з ними, М.П. Яблоков обґрунтовано зазначає, що у разі формування криміналістичної характеристики злочинів використовуються такі кримінально-правові і кримінологічні спрямованості, але тільки понятійного та спрямовуючого характеру, які вказують правові орієнтири, що вимагають криміналістичного осмислення [4, с. 7–8]. Отже, не варто

розглядати зазначену полеміку як відмову від криміналістичної характеристики злочину як криміналістичної категорії. Йдеться виключно про відмежування всього зайвого з метою більш глибокого і повного дослідження її безпосередньо криміналістичних ознак.

У науковій літературі ми знаходимо численні дефініції криміналістичної характеристики. В.Ф. Єрмолович, проаналізувавши їх, запропонував погляди вчених щодо цього питання розділити на дві групи.

Загальне тлумачення криміналістичної характеристики давали представники першої групи, зокрема І.Ф. Герасимов і Є.В. Ципленкова. На їхню думку, криміналістичній характеристиці як сукупності відомостей притаманні такі ознаки: по-перше, це відомості про вид або групу злочинів; по-друге, відомості одержують у результаті спеціальних досліджень; по-третє, сукупність таких відомостей є елементом криміналістичної методики; по-четверте, методичні рекомендації з одержання та використання відомостей сприяють розкриттю, розслідуванню та попередженню злочинів. Погоджуються з ними і С.І. Винокуров та І.О. Возгрін. У межах цієї течії М.П. Яблоков і В.О. Образцов надають таке визначення криміналістичної характеристики: «система інформації, що містить дані про злочин і пов'язані з ним обставини, а також виражає зміст, сутність і риси відповідних злочинів» [4, с. 9].

Друга група вчених надає визначення криміналістичної характеристики, беручи до уваги її окремі властивості. Зокрема, Т.В. Авер'янова відзначає, що криміналістична характеристика окремого виду злочинів повинна містити такі елементи: 1) характеристику початкової інформації; 2) систему даних про спосіб вчинення і приховування злочину та типових наслідків його скоєння; 3) особу ймовірного злочинця; 4) ймовірні мотиви і цілі злочину; 5) особу ймовірної жертви злочину; 6) деякі обставини скоєння злочину (час, місце, обстановка).

Для позначення криміналістичної характеристики використовуються:

- ідеальна модель типових зв'язків і джерел доказової інформації;
- імовірна модель події;
- інформаційна модель предмета пізнання у кримінальному судочинстві;
- інформаційна модель типових ознак певного виду (групи) кримінальних правопорушень;
- система даних (відомостей) про кримінальне правопорушення, що сприяють розслідуванню;
- система інформації про кримінальне правопорушення, що розслідується, яка має кримінально-правове і процесуальне значення;
- система опису криміналістично значущих ознак кримінальних правопорушень;
- система особливостей виду кримінальних правопорушень, що мають значення для розслідування;
- система узагальнених даних про найбільш типові ознаки певного виду кримінальних правопорушень.

Спільним у всіх зазначених дефініціях криміналістичної характеристики є твердження, що вона є науковою абстракцією, моделлю у вигляді системи узагальнених даних про групу кримінальних правопорушень або типових ознак певної категорії кримінальних правопорушень, в якій на статистичному рівні відображено кореляцію її елементів.

Тому ми вважаємо, що криміналістична характеристика кримінальних правопорушень є узагальненою інформаційною моделлю, яка являє собою систематизований опис типових криміналістично значущих ознак окремих видів, груп кримінальних правопорушень, що мають істотне значення для їх виявлення та розслідування.

Не дійшли згоди криміналісти і щодо необхідності відображення кореляційних взаємозв'язків між елементами криміналістичної характеристики. Так, С.О. Назаров наполягає на недоцільності пошуку кореляційних залежностей між елементами криміналістичної характеристики злочину. Розглянемо детальніше зазначену позицію. В кореляційній залежності змінна величина відповідає змінам постійної величини з певним ступенем імовірності. Коефіцієнт кореляції може змінюватися від 0,1 до 0,9, тобто залежність може виявлятися в одному кримінальному правопорушенні з десяти або в дев'яти з десяти кримінальних правопорушень. Якщо уявити, що криміналістична характеристика має п'ять елементів з коефіцієнтом кореляції 0,9 між ними, то, виходячи з того, що у разі визначення надійності системи загалом імовірність надійності її елементів перемножується, надійність такої криміналістичної характеристики кримінального правопорушення загалом буде 0,59, тобто вона відповідатиме приблизно 590 кримінальним правопорушенням з 1000, якщо ж елементів у системі ще більше, тоді кореляція між елементами менша, і відповідно, надійність такої системи буде нижчою 0,5. І тут виникає питання: чи може наука рекомендувати практиці систему з коефіцієнтом надійності менше 0,6, тобто коли імовірність дорівнює випадковості? Справді, наука не може рекомендувати систему з коефіцієнтом надійності менше 0,6, проте, з іншого боку, кореляційні залежності, виведені ще Л.Г. Відоновим [5, с. 34], не раз довели свою дієвість на практиці.

Тому прихильники зазначеного твердження вважають, що практичне застосування криміналістичної характеристики полягає не у наявності кореляційних залежностей між її елементами, а у використанні її інформаційного компонента. Вони наголошують на її орієнтуючій ролі для слідчого. Якщо слідчий має у своєму розпорядженні відомості про криміналістично значущі ознаки кримінальних правопорушень певного виду, а також ознаки конкретного кримінального правопорушення, яке розслідує безпосередньо, то він, спираючись на криміналістичну характеристику, може пізнати сутність кримінально-протиправної діяльності, що розслідується, а також прогнозувати характер інших досі не відомих елементів кримінального правопорушення, висунути найбільш обґрунтовані конкретні версії і вибрати найбільш оптимальні методи розслідування. Ефективність цього процесу зумовлена систематизацією елементів криміналістичної характеристики та існуванням між ними чітких зв'язків.

Одним з найбільш дискусійних питань у розробці криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень є питання про кількісний і якісний склад елементів, що належать до такої системи.

Найчастіше в наукових доробках криміналістів згадуються: особа ймовірного правопорушника; ймовірні мотиви і цілі; особа ймовірної жертви; обставини скоєння кримінального правопорушення; способи підготовки, скоєння і приховування кримінального правопорушення; типові сліди кримінального правопорушення та ймовірні місця їх знаходження; механізм

слідоутворення; предмет кримінально-протиправного посягання та умови його охорони; знаряддя і засоби скоєння кримінального правопорушення.

Вважаємо, що перелічені елементи не можуть розглядатися як незмінна система для всіх видів кримінальних правопорушень.

Деякі елементи недоцільно, на нашу думку, включати до криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень. Погоджуючись з Р.С. Белкіним, вважаємо таким елементом опис стану та значення боротьби з цим видом кримінальних правопорушень, оскільки такі дані є стабільними і не змінюються від одного до іншого кримінального правопорушення цього виду і жодним чином не впливають на ефективність методики розслідування та не містять практичних рекомендацій безпосередньо для конкретного кримінального провадження. Тому їх включення до криміналістичної характеристики є необґрунтованим [6, с. 315].

В.Ф. Єрмолович стверджує, що до складу криміналістичної характеристики злочинів не можуть входити будь-які елементи, що належать не до самого злочину, а до його розслідування. Вважаємо таке твердження обґрунтованим, оскільки характеристика будь-якої події передбачає опис її відмінних якостей, властивостей [7, с. 747]. При цьому обов'язково повинна враховуватися вимога безпосередньої належності будь-якого описуваного елемента до події, що характеризується [8, с. 84]. Зокрема, розглядаючи питання щодо включення у криміналістичну характеристику інформації про напрями, шляхи і засоби встановлення особи правопорушника, а також опис типових слідчих ситуацій, ми можемо вказати, що слідча ситуація як сукупність умов, в яких протікає розслідування на певному етапі, безпосередньо пов'язана не з кримінальним правопорушенням, а з його розслідуванням. Тому опис типових слідчих ситуацій не можна вважати елементом криміналістичної характеристики кримінального правопорушення. Це ж стосується опису носіїв типової початкової інформації про кримінальне правопорушення.

Висновки. Таким чином, криміналістична характеристика кримінального правопорушення є важливою науковою криміналістичною категорією, яка посідає чільне місце у сучасній криміналістичній науці. Поняття криміналістичної характеристики злочину та її структура розроблялися в криміналістиці з 50-х років минулого століття і змінювалися відповідно до реалій правоохоронної практики. Найбільш вдалою дефініцією поняття «криміналістична характеристика злочинів» є визначення класика криміналістики професора Р.С. Белкіна, який вважав, що це абстрактне наукове поняття має для слідчого лише орієнтовне значення і повинне включати у себе характеристику вихідної інформації, системи даних про спосіб вчинення та приховування злочину, типові наслідки його вчинення, особу ймовірного злочинця та ймовірні мотив і мету злочину, особу ймовірної жертви злочину та деякі обставини скоєння злочину (місце, час, обстановка). Саме це визначення розкриває суть цієї важливої наукової категорії і має бути взяте за основу в криміналістичній теорії та практиці виявлення та розслідування кримінальних правопорушень.

Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень є узагальненою інформаційною моделлю, що являє собою систематизований опис типових криміналістично значущих ознак окремих груп кримінальних правопорушень, які мають істотне значення для їх виявлення та розслідування.

Література:

1. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Санкт-Петербург, 1908. 1088 с.
2. Колесниченко А.Н. Научные и правовые основы методики расследования отдельных видов преступлений : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Харьков, 1967. 28 с.
3. Галанов В.А. Взаимодействие органов следствия и дознания в процессе расследования уголовно наказуемых нарушений авторских прав в области распространения контрафактной продукции : дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 09. Саратов, 2003. 220 с.
4. Яблоков Н.П. Криминалистическая характеристика преступлений как составная часть общей криминалистической теории. *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*, 2000. № 2. С. 3–13.
5. Видонов Л.Г. Типовые версии по делам об убийствах : справочное пособие. Горький : прокуратура СССР, Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1981. 55 с.
6. Белкин Р.С. Курс криминалистики: В 3 т. Москва : Юристъ, 1997. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. 480 с.
7. Ожегов С.И. Словарь русского языка. 15-е изд. Москва : Русский язык, 1984. 816 с.
8. Куклин В.В. О понятии и содержании криминалистической характеристики преступлений. *Вопросы уголовного процесса и криминалистики* : сборник научных трудов адъюнктов и соискателей. Москва : ВНИИ МВД СССР, 1988. С. 83–88.

Shkuta O. General theoretical aspects of criminal characteristics of criminal offenses

Summary. The article considers the problematic issues of interpretation of the concept of “forensic characteristics of a criminal offense” and its structure.

The author analyzed the scientific approaches to determining the forensic characteristics of the crime in the forensics of the past and modern scientific developments of the concept of forensic characteristics of a criminal offense.

The article considers the opinions of scientists on the elements of forensic characteristics of a criminal offense and the construction of its structure. Differences in the definition of the concept of “forensic characteristics of a criminal offense” and the lack of a single fixed-term are pointed out.

The place and significance of the forensic characteristics of a criminal offense in the methodology of investigation of certain types of criminal offenses are revealed.

The elements, information about which is more often found in the works of criminologists, have been studied: the mechanism of trace formation; the subject of criminal wrongful encroachment and the conditions of its protection; ways of preparation, commission, and concealment of a criminal offense; the person of the alleged offender; probable motives and goals; circumstances of committing a criminal offense; the person of the probable victim; typical traces of a criminal offense and probable locations; tools and means of committing a criminal offense.

It is determined that the listed elements cannot be considered as a single and unchangeable system for all types of criminal offenses.

The author came to the conclusion that the forensic characterization of a criminal offense is an important scientific forensic category, which occupies a prominent place in modern forensics. This abstract scientific concept is only indicative for the investigator and includes a description of the source information, a system of data on the commission and concealment of a criminal offense, typical consequences, the identity of the alleged offender, and the probable motive and purpose of the offense, the identity of the alleged victim and some committing a criminal offense (place, time, situation).

It is proved that there are no grounds for including in the forensic description of a criminal offense a description of the carriers of typical initial information about the criminal offense.

Key words: forensic characteristics, forensic methods, criminal offense, pre-trial investigation.